

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

ISSUES OF WORLD HISTORY AND INTERNATIONAL RELATIONS

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2024.33.109>
УДК 94(4)327:323.1“186”

Оксана Іваненко

канд. іст. наук, старш. наук. співроб.
Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
E-mail: oxana_ivanenko@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6154-0444>
Researcher ID Web of Science: AAU-6834-2020

ВІДГОМІН РІСОРДЖИМЕНТО НА ТЕРЕНАХ ПІВДЕННО- ЗАХІДНОГО КРАЮ УПРОДОВЖ 1860-х рр. У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН У ЄВРОПІ

У статті наголошується, що упродовж XIX ст. процеси піднесення національних рухів у Європі, що зумовлювали масштабні трансформації міжнародних відносин, віддзеркалювалися на теренах Наддніпрянської України, і особливий інтерес становить їхній вплив на громадське життя Київської, Подільської і Волинської губерній, де традиційно вагомою була польська соціокультурна присутність. Після Листопадового повстання 1830–1831 рр. на формування полонофільських настроїв у Європі й актуалізацію польського питання в діяльності європейської дипломатії, парламентів, преси впливала польська політична еміграція. Відлуння шляхетської демократії Речі Посполитої втілювалося в польській національно-визвольній боротьбі, повстаннях проти російського самодержавства 1830–1831 рр. та 1863–1864 рр., ролі польських емігрантів у суспільно-політичних процесах західноєвропейських і балканських країн і насамперед — у подіях «Весни народів» 1848–1849 рр. Дослідження вперше запроваджених до наукового обігу документів канцелярії київського, подільського й волинського генерал-губернатора Центрального

державного історичного архіву України м. Києва проливає світло на піднесення патріотичних настроїв і опору російському самодержавству місцевого польського населення на тлі активізації національно-визвольних рухів у Європі упродовж XIX ст., появи на політичній карті нових держав — Греції (1830), Бельгії (1830), Румунії (1861), завершення об'єднання Італії (1871) і створення Німецької імперії (1871), державно-правової трансформації Австрійської (з 1867 — Австро-Угорської) монархії. Йдеться передусім про вплив у 1860-х рр. на громадське життя Південно-Західного краю відомостей щодо подій італійського Рісорджименто й пов'язаної з ними активізації діяльності польської еміграції у Європі. Об'єднання Італії стало знаковим процесом у контексті започаткованого результатами Східної війни 1853–1856 рр. демонтажу Віденської системи міжнародних відносин. Загалом йшлося про комплекс міжнародно-політичних процесів і явищ, що впливали на співвідношення сил на континенті. Геополітичне положення Італії зумовлювало її ключову роль у змаганнях великих європейських держав за контроль над Середземномор'ям, потужними військовими й торговельно-економічними важелями на перетині стратегічно важливих морських шляхів між Заходом і Сходом.

Ключові слова: міжнародні відносини, Європа, національно-визвольні рухи, Рісорджименто, Наадніпрянська Україна.

Oksana Ivanenko

PhD in History, Senior Researcher

Institute of History of Ukraine

the National Academy of Sciences of Ukraine

4, Mykhailo Hrushevskyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine

E-mail: oxana_ivanenko@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6154-0444>

Researcher ID Web of Science: AAU-6834-2020

RISORGIMENTO'S ECHOES IN THE SOUTHWESTERN KRAI DURING THE 1860s IN THE CONTEXT OF INTERNATIONAL RELATIONS IN EUROPE

The article emphasises that during the nineteenth century, the processes of the rise of national movements in Europe, which led to large-scale transformations in international relations, were reflected in the territory of Dnipro Ukraine, and of particular interest is their impact on the public life of Kyiv, Podillia and Volyn provinces, where the Polish socio-cultural presence

was traditionally significant. After the November Uprising of 1830–1831, Polish political emigration influenced the formation of Polonophile sentiments in Europe and the actualisation of the Polish question in the activities of European diplomacy, parliaments, and press. The echoes of the Polish-Lithuanian Commonwealth's noble democracy were embodied in the Polish national liberation struggle, the uprisings against Russian autocracy in 1830–1831 and 1863–1864, the role of Polish emigrants in the socio-political processes of Western European and Balkan countries, and, above all, in the events of “the Springtime of Nations” of 1848–1849. The study of the documents of the Office of Kyiv, Podillya and Volyn Governor-General at the Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, which were first introduced to scientific circulation, sheds light on the rise of patriotic sentiments and resistance to Russian autocracy among the local Polish population against the background of intensification of national liberation movements in Europe during the nineteenth century, the emergence of new states on the political map — Greece (1830), Belgium (1830), Romania (1861), completion of the unification of Italy (1871) and creation of the German Empire (1871), and the state and legal transformation of the Austrian (since 1867 — Austro-Hungarian) monarchy. First of all, it is about the influence of information about the events of the Risorgimento and the related intensification of Polish emigration in Europe on the public life of the Southwestern region of the Russian Empire in the 1860s. The unification of Italy was a significant process in the context of the dismantling of the Vienna system of international relations that was initiated by the results of the Eastern War of 1853–1856. In general, it was about a set of international political processes and phenomena that influenced the balance of power on the continent. Italy's geopolitical position determined its key role in the struggle of the great European powers for control over the Mediterranean, powerful military, trade and economic leverage at the intersection of strategically important sea routes between the West and the East.

Keywords: *international relations, Europe, national liberation movements, Risorgimento, Dnipro Ukraine.*

У середині XIX ст. на тлі піднесення національних рухів, поширення ліберально-конституційних ідей у Європі, боротьби за національне об'єднання й державотворення, зміни розстановки сил на світовій арені спостерігалось загострення міжнародних відносин із фокусуванням на балканському й близькосхідному регіональних напрямках. Відповідно, у сучасній історичній науці актуалізується завдання осмислення специфіки ключових процесів європейської історії, міжнародних відносин того часу й відображення їх у громадському житті на українських теренах. Методологічні засади дослідження українсько-італійських зв'язків періоду Рисор-

джименто були закладені в науковому доробку М.М. Варварцева¹ й набули подальшого розвитку в працях його учня К.Ю. Бацака². Свідченням інтересу в сучасній українській історіографії до проблеми національної консолідації Італії у XIX ст. став захист у 2020 році кандидатської дисертації М.Ю. Михайленко³.

Мета цієї статті полягає в дослідженні на основі вперше запроваджених до наукового обігу документів канцелярії київського, подільського й волинського генерал-губернатора Центрального державного історичного архіву України м. Києва впливу подій Рісорджименто на громадське життя Південно-Західного краю упродовж 1860-х рр. у контексті аналізу міжнародних відносин того часу крізь призму національного чинника.

Потужним викликом Віденській системі міжнародних відносин і російсько-австрійським відносинам стало зумовлене загостренням «Східного питання» та боротьби між великими європейськими державами за домінування на Близькому Сході й Балканському півострові протистояння глобального масштабу, що вилилося у Східну війну 1853–1856 рр. Важливим зовнішньополітичним сигналом від турецького султана Абдул-Меджида I, який спирався на підтримку Великої Британії і Франції, стало відхилення 1849 року вимоги Росії і Австрії щодо видачі угорських і польських учасників Революції 1848–1849 рр. включно з генералами Ю.З. Бемом і Г. Дембінським, які знайшли притулок на території Османської імперії, де після поразки Листопадового повстання 1830–1831 рр. сформувався осередок польської еміграції.

У період Східної війни 1853–1856 рр. Російська імперія виявилася ізольованою на міжнародній арені, проти неї воювала коаліція у складі Великої Британії, Франції, Туреччини, Сардинії. Стратегія зовнішньої політики Австрії, що з війною пов'язувала небезпеку відновлення революційних подій, була спрямована на політичну рівновагу в Європі, за поруку якої австрійська дипломатія вбачала у збереженні Османської імперії на противагу перспективі територіального розширення Російської імперії та її експансії на Балканах, у Дунайських князівствах.

Під час Східної війни викристалізувалася єдність європейських держав у протистоянні Російській імперії, що концентрувалася не лише у військово-політичній, дипломатичній, економічній царинах, але й соціокультурній площині завдяки широкому висвітленню її подій у періодичній пресі, зростанню інтересу до воєнно-історичної тематики, мемуарів учасників війни, воєнної журналістики і зрештою — впливу на суспільну свідомість.

Окреслювалися тенденції до теоретичного осмислення явища війни не лише в політичній площині, але і як наслідку культурно-цивілізаційних

протиріч і протистоянь. У російській суспільно-політичній думці роздмухувалися тези щодо месіанства Російської імперії у захисті православ'я, ролі Москви як «третього Риму», спадкоємиці Римської імперії, необхідності захоплення Константинополя. Ф.М. Достоевський у своєму «Щоденнику письменника» писав про «нову еру», яка змінить обличчя Європи після усвідомлення останньою «безкорисливості» Росії, і зауважував: «Нас надзвичайно не любить Європа й ніколи не любила; ніколи не вважала нас за своїх, за європейців, а завжди лише за прикрих приблуд. Ось тому вона дуже любить втішати себе іноді думкою, що Росія нібито «поки безсильна».

І це добре, що вона так схильна думати. Я впевнений, що найстрашніша біда повалила би Росію, якби ми перемогли, наприклад, у Кримську кампанію, і взагалі отримали би тоді перемогу над союзниками! Побачивши, що ми такі сильні, всі в Європі повстали би на нас тоді відразу ж, із фанатичною ненавистю. ...Вони негайно почали би готуватися до нової війни, що мала би на меті знищення Росії, і, головне, за них став би весь світ. 63-й рік, наприклад, не обійшовся би нам тоді одним обміном уїдливими дипломатичними нотами: навпаки, здійснився би всезагальний хрестовий похід на Росію»⁴. «Священною» називав Східну війну основоположник слов'янофільства О.С. Хом'яков, який убачав її передумови в культурному протистоянні Росії та Заходу. І.В. Кіреєвський у середині 1850-х рр. наголошував на зіткненні двох антагоністичних цивілізацій — православно-слов'янської і західно-римської. Історично зумовленим і виправданим уважав К.С. Аксаков прагнення Російської імперії заволодіти Константинополем. Розширення експансії Росії на Близькому Сході підтримували й російські західники, які позиціонували себе як поборники ідей лібералізму і критики державної політики Миколи I.

Знаковим процесом у контексті започаткованого результатами Східної війни 1853–1856 рр. демонтажу Віденської системи міжнародних відносин стало об'єднання Італії, що призвело до посилення лідерських позицій Франції у Європі. Загалом йшлося про комплекс міжнародно-політичних процесів і явищ, що впливали на співвідношення сил на континенті. На тлі піднесення руху за національне відродження — Рисорджименто — актуалізувалися завдання звільнення від австрійського панування, територіального й політичного об'єднання Італії та визначення її державно-правової моделі й зовнішньо-політичної орієнтації. Політико-ідеологічні імпульси, які європейська цивілізація отримала внаслідок Великої французької революції 1789 р., актуалізували завдання модернізації, запровадження в Італії базових ліберальних принципів: громадянських, політичних, економічних, релігійних свобод. Вагомим був вплив

політики Великої Британії у справі встановлення конституційної монархії та поширення ідей лібералізму у проголошеному в березні 1861 року незалежному Королівстві Італія. Геополітичне положення Італії зумовлювало її ключову роль у змаганнях великих європейських держав за контроль над Середземномор'ям, потужними військовими й торговельно-економічними важелями на перетині стратегічно важливих морських шляхів між Заходом і Сходом.

По завершенні Східної війни 1853–1856 рр. зовнішньополітичні зусилля Російської імперії спрямовувалися на ревізію не вигідних для неї положень Паризького мирного трактату 1856 р. (що проголошував Чорне море нейтральним), на вихід із міжнародної ізоляції, на відновлення і зміцнення втрачених позицій на міжнародній арені, насамперед політичного впливу на Балканах, а також на підігрівання протиріч між державами-учасниками антиросійської коаліції. На цьому тлі російська дипломатія взяла курс на зближення із Францією. 3 березня 1859 року укладено секретну російсько-французьку угоду, що забезпечувала «прихильний до Франції нейтралітет» Росії у війні П'ємонта і Франції проти Австрії, коронними землями якої, за рішенням Віденського конгресу 1814–1815 рр., були Ломбардія й Венеція. Утім, російській дипломатії не вдалося заручитися підтримкою Наполеона III у справі перегляду статей Паризького договору 1856 р., адже для зовнішньополітичних інтересів Франції присутність російського військового флоту на Чорному морі становила загрозу. Водночас, на тлі проголошення Наполеоном III гасла про свободу Італії до Адріатики, в російських можновладців виникало занепокоєння щодо можливої актуалізації польського національного руху.

Саме польське питання в подальшому зумовило загострення російсько-французьких відносин на тлі виразних пропольських настроїв у французькому суспільстві, проголошення Наполеоном III «принципу національностей», а також прагнення британської дипломатії спонукати Францію відійти від політики «невтручання» щодо Польщі. Велика Британія, занепокоєна роллю російського чинника в дестабілізації рівноваги міжнародних відносин, апелювала до рішень Віденського конгресу 1815 р., звинувачуючи Росію у їх порушенні внаслідок скасування нею Конституції Царства Польського. Британський істеблішмент, громадськість, преса висловлювали підтримку Січневому повстанню 1863–1864 рр., засуджуючи тиранію Російської імперії. Парламент і уряд Великої Британії піддали різкій критиці рішення щодо позачергового рекрутського набору, примусово здійсненого царськими властями в ніч із 14 на 15 січня 1863 року у Варшаві, а згодом засудили укладення 8 лютого 1863 р. між Росією та Пруссією т. зв. Конвенції Альвенслебена щодо взаємодії у придушенні Польського повстання. Посилаючись на рішення Віденського

конгресу 1815 р., британська дипломатія висувала до Російської імперії вимоги відновлення громадсько-політичних прав Царства Польського. Дипломатичний демарш Великої Британії, Франції (17 квітня 1863 р.) та Австрії (19 квітня), а саме: вручення міністру закордонних прав Російської імперії О.М. Горчакову дипломатичними представниками цих держав у Петербурзі нот із закликом до російського уряду забезпечити необхідні умови для встановлення стійкого миру в Польщі підтримали Данія, Іспанія, Італія, Нідерланди, Португалія, Туреччина, Швеція. З огляду на те, що польське питання набувало загальноєвропейського резонансу, французька дипломатія порушувала питання про необхідність скликання міжнародного конгресу для його обговорення.

У листі до міністра внутрішніх справ П.О. Валуєва від 24 травня 1863 року редактор журналу «Русский вестник» М.Н. Катков висловлював побоювання щодо дестабілізуючого впливу на Російську імперію Польського повстання: «За всіма ознаками польська, або, краще сказати, європейська, організована проти нас революція не обмежиться Польщею й західними губерніями. Її задуми простягаються далі, все робиться, щоби розворушити наш материк, і все виявилось німціним...»⁵.

Наголошуючи у своїй кореспонденції, що громадська думка Європи «...відріклася би від нас, якби ми відріклися від польського питання», італійський посланник при російському дворі маркіз Дж.Н. Пеполі водночас у депеші на ім'я міністра закордонних справ Італії маркіза Е. Вісconti-Веноста від 29 квітня 1863 року описував настрої петербурзького суспільства: «Ненависть до поляків безмежна. Побоюються передусім не відновлення Польського королівства, але того, що відновлена Польща знову почне свої безперервні війни з Росією й намагатиметься забрати в неї давні російські провінції. Росіяни не можуть забути, що поляки входили переможцями до Москви»⁶.

Росія відхилила всі вимоги, висунуті 17–18 червня 1863 року під час ініційованого Наполеоном III чергового демаршу Франції, Великої Британії та Австрії, а саме: щодо повної і всезагальної амністії, національного польського представницького зібрання й адміністрації, релігійних прав, функціонування польської мови як офіційної у органах влади та освіти, впорядкування рекрутських наборів.

Одним із виявів посилення полонофільських настроїв у Європі періоду Січневого повстання 1863–1864 рр. (коли серед європейської громадськості популяризувалася ідея «хрестового походу» проти Російської імперії) стала публікація книги Ж. Мішле «La Pologne martyr» («Мучениця Польща»), в якій Польщу оспівано як «серце Півночі». Відстоюючи тезу про те, що націю неможливо вбити, автор наголошував, що Європа не є випадковою сумішшю народів, поетично порівнюючи її з

великим гармонійним музичним інструментом — лірою, в якій кожна національність є струною і представляє певний звук, а вилучення бодай однієї з них призводить до спотворення єдиного цілого, перетворює цю гаму націй на дисонуючу чи німу⁷.

Загалом дипломатичні перипетії навколо Польського повстання 1863–1864 рр. здійснили вагомий вплив на перебіг європейської історії, поклавши кінець потеплінню російсько-французьких відносин кінця 1850-х — початку 1860-х рр. (це потепління виявлялося зокрема в узгодженні зовнішньополітичних підходів двох держав щодо Італії і Балкан, щодо появи на європейській політичній мапі Румунії 1861 р.) та водночас зумовивши подальше російсько-пруське зближення як один із чинників формування сприятливої міжнародної обстановки для реалізації упродовж 1864–1871 рр. проєкту об'єднання Німеччини під егідою пруської королівської династії Гогенцоллернів. Потужного поштовху цьому процесу надала війна Австрії і Пруссії проти Данії 1864 року за герцогства, важливі в контексті геостратегічного розкладу в районі Північного й Балтійського морів, у результаті якої під спільне управління Пруссії і Австрії перейшли Шлезвіг, Саксен-Лауенбург і Гольштейн. Посилення переваги в середовищі пруських консерваторів зовнішньополітичної стратегії команди голови уряду (міністра-президента) О. фон Бісмарка над ідеями прибічників австро-пруської єдності відкрила шлях до розгортання подальшої боротьби за лідерство у процесі об'єднання Німеччини, що вилилося в австро-пруську війну 1866 р. Вагомим чинником перемоги Пруссії стала орієнтація О. фон Бісмарка на союзницькі відносини з Росією, яка розраховувала заручитися пруською підтримкою у прагненні остаточно зруйнувати т.зв. Кримську систему міжнародних відносин, що викристалізувалася після Східної війни 1853–1856 рр. (зусиллями Великої Британії, Франції, Австрії), та досягнути відновлення російських геостратегічних позицій у Чорному морі шляхом перегляду обмежувальних статей Паризького мирного трактату 1856 року. Згідно з умовами Празького мирного договору 1866 року передбачався розпуск заснованого 1815 року на Віденському конгресі Німецького союзу, натомість під егідою Пруссії у складі німецьких держав, розташованих на північ від річки Майн, засновувався Північнونیмецький союз.

На тлі поразки т.зв. «великонімецького» проєкту об'єднання Німеччини під егідою імператорської династії Габсбургів спостерігалися тенденції до австро-угорського порозуміння, що увінчалася створенням дуалістичної Австро-Угорської монархії (1867), а також усвідомлення необхідності внутрішньополітичних перетворень відповідно до вимог часу, актуалізація ідей національно-культурної автономії та федералізму як інструментів нормалізації міжнаціональних відносин. На тлі активізації

діяльності угорського сейму в обстоюванні своїх прав і повноважень російська дипломатія прогнозувала ускладнення російсько-австрійських відносин. У доповіді Олександрову II від 3 (15) вересня 1865 року міністр закордонних справ О.М. Горчаков зазначав: «Досвід, що проводиться нею [Австрією. — *Авт.*] нині в Угорщині і який, як здається, має бути поширений і на Галичину, веде її шляхом, який не зможе сприяти нашому зближенню»⁸. Перспективи фокусування австрійської політики на східному й південно-східному векторах, зокрема балканському регіоні, містили в собі небезпеку загострення протистояння між Австрією й Російською імперією, яка сприймала слов'янський ареал сферою своїх геополітичних інтересів. Претендуючи на роль «захисниці» християнського населення Османської імперії, Росія робила ставку на проєкт «Великої Сербії» (щодо створення під егідою Сербії югослов'янської держави), вбачаючи в ньому чинник подальшої російської експансії на Балканах. Ідеологи слов'янофільства й панславізму обстоювали об'єднання слов'ян під проводом Російської імперії, акцентуючи на перевазі «великоросійської» складової слов'янського світу, який вони протиставляли «ворожій» Європі. Так, М.Я. Данилевський убачав коріння російсько-європейського антагонізму в культурно-історичному, ціннісному протистоянні російсько-слов'янського й романо-германського (європейського) світів, мовляв, «...Європа визнає Росію і слов'янство для себе чужим, і не тільки чужим, але й ворожим»⁹. Цю само думку обстоював і Ф.М. Достоевський, викладаючи в «Дневнике писателя» власні враження щодо відвідання Віденської всесвітньої виставки 1873 року: «Все це натякає на довгу ще може бути й сумну нашу самотність у європейській сім'ї народів; на тривалі ще в майбутньому помилки європейців у міркуваннях про Росію; на їх видиму схильність судити нас завжди на гірше і — можливо пояснює й ту постійну, загальну, засновану на якомусь найсильнішому безпосередньому й бридкому відчутті, ворожість до нас Європи, відразу її від нас як від чогось огидного, почасти навіть деякий забобонний страх її перед нами і — вічний, відомий, давній вирок її щодо нас: що ми зовсім не європейці...»¹⁰.

Подіям і результатам франко-пруської війни 1870–1871 рр. (капітуляція французького війська під Седаном, падіння Другої імперії у Франції, утворення Німецької імперії, втрата Францією анексованих Німеччиною Ельзасу, Східної Лотарингії, фортеці Мец, зрештою кардинальна зміна балансу сил у Європі й закладення передумов для подальших конфліктів між Францією й Німеччиною) слов'янофіли надавали епохального значення, висловлюючи думки щодо неминучості й необхідності майбутньої війни європейського масштабу в інтересах слов'янства.

Під час франко-пруської війни 1870–1871 рр. активізувалася діяльність російської дипломатії, спрямована на скасування чорноморських

санкцій, накладених на неї за результатами Східної війни 1853–1856 рр. Скориставшись міжнародною обстановкою, що склалася внаслідок поразки французької армії під Седаном (1 вересня 1870 р.), Росія офіційно заявила про свою відмову виконувати обмежувальні статті Паризького трактату 1856 р., що забороняли їй відновити знищений під час Східної війни військовий флот на Чорному морі (упродовж листопада 1870 року міністр закордонних справ Російської імперії, канцлер О.М. Горчаков розіслав до європейських столиць відповідну циркулярну ноту). Посилаючись на принципи міжнародного права, Велика Британія висловила протест проти односторонньої заяви Росії щодо скасування дії міжнародного договору та вважала за доцільне передати це питання на розгляд усіх держав, що підписали Паризький трактат 1856 року. Водночас Велика Британія не підтримала ініціативу Австро-Угорщини щодо організації колективного протесту підписантів Паризького трактату. У відповідь на односторонній циркуляр Росії, 17 січня 1871 року розпочалася Лондонська конференція, за результатами її роботи 13 березня підписано конвенцію, що вносила зміни до Паризького трактату, зокрема скасовувала нейтралізацію Чорного моря й демілітаризацію його берегів. Згідно зі статтею II Лондонської конвенції визнавалося право Туреччини відкривати Чорноморські протоки в мирний час для військових кораблів «дружніх і союзних» держав у разі, якщо вона це вважатиме за потрібне для дотримання Паризького трактату 1856 року¹¹.

Загалом, взаємозв'язок провідних тенденцій європейської історії, міжнародних відносин та громадсько-політичного життя Наддніпрянської України простежується крізь призму аналізу документів, переважно з грифом «таємно», канцелярії київського, подільського й волинського генерал-губернатора. Становить інтерес зафіксована в них інформація щодо впливу упродовж 1860-х рр. на місцеве, здебільшого польське населення, подій Рісорджименто як одного із найяскравіших виявів європейських національних рухів XIX ст.

У 1859 році до III відділення звернувся баварський посланник граф Монтжелас за дорученням свого уряду щодо перевірки показів затриманого в Інгольштадті (через відсутність письмового дозволу на проживання) Е. Поплавського. Останній стверджував, що виїхав за кордон без паспорта, таємно від батьків задля вступу «...як і багато інших Поляків, до Сардинської Армії»¹². За результатами проведеного розслідування підтвердилася інформація, що затриманий молодий чоловік був сином дворянина Проскурівського повіту Подільської губернії.

Унаслідок здійснення поліцейського нагляду за настроями населення Київської, Подільської і Волинської губерній зафіксовані факти поширення відомостей про події Рісорджименто. Так, 1860 року летичівський

земський справник повідомляв у своєму рапорті про вплив на місцевих поляків новин щодо успіхів національно-визвольної боротьби в Італії під проводом Дж. Гарібальді, а також позначеної «принципом національностей» політики Наполеона III. У рапорті зазначалося, що ці новини «...дали привід тутешнім дворянам полякам мріяти і про свою національність, про яку хоча вони не говорять явно, але з непрямих їхніх розмов про політичні справи можна помітити незгаслу надію на свою самостійність; відгукуючись водночас, що дух часу є таким, в якому важко зупинити прагнення народів до прогресу»¹³.

У 1860 році до відома київського військового, подільського й волинського генерал-губернатора І.І. Васильчикова доводилася отримана через секретну агентуру у Бродях інформація про поширення на теренах Галичини польськомовних рукописів і друківаних екземплярів твору «Карта Європи на 1861 рік». У додатку до нього — географічному атласі — позначені європейські держави, які мали бути створені відповідно до соціальних, політичних, історичних передумов. «Карта Європи на 1861 рік» здобула популярність серед польського населення, оскільки «...воскрешає в ньому різні нездійсненні патріотичні марення й надії»¹⁴.

У листі на ім'я І. Олевинського в Житомир, датованого 26 грудня 1860 року, від сина Владислава з Франкфурта-на-Майні наголошувалося: «...імена таких, як Гарібальді, невдовзі збудять до діяльності в Польщі й Росії нових Костюшків, Рилєєвих і Шевченків»¹⁵.

24 січня 1861 року в рапорті з грифом «цілком таємно» до управління київського військового, подільського й волинського генерал-губернатора володимирський земський справник доповідав про «тривожний стан поляків», які вели розмови про революцію в Галичині й еміграцію туди поляків із Царства Польського і Південно-Західного краю, про зв'язки Л. Мерославського з Дж. Гарібальді¹⁶. Окрім того, у рапорті наголошувалося на постійних взаєминах місцевих поляків із польською еміграцією за посередництва Царства Польського, де в повітовому місті Грубешові Люблінської губернії систематично відбувалися з'їзди польських поміщиків. Під час з'їзду поляків Царства Польського й Володимирського повіту Волинської губернії у січні 1861 року в Грубешові з нагоди відкриття торгового дому планувалося проведення балу, завчасно були підготовлені краківські народні костюми для його учасників. Натомість із Варшави надійшла термінова заборона не проведення цього костюмованого балу.

Упродовж березня 1861 року Літинським повітом Подільської губернії ширилися чутки, що під час зібрання в с. Кожухові проголошувалися тости «за здоров'я Гарібальді та інших відновлювачів свободи»¹⁷. Відповідно, літинський земський справник посилив нагляд за місцевим населенням, збирав інформацію щодо костюмованих зібрань за участі гостей

у краківських народних костюмах, але доказів на підтвердження згаданих чуток не вдалося виявити.

1861 року до III відділення надходила інформація про те, що син поміщика Володимирського повіту Волинської губернії, вихованець Університету Св. Володимира Ф. Целіковський, який на той час перебував у Неаполі, мав намір вступити до військ Дж. Гарібальді й навесні ц.р. планував поїздки до Угорщини¹⁸.

Між канцеляріями намісника в Царстві Польському та київського військового, подільського й волинського генерал-губернатора було налагоджено обмін секретною інформацією. Наприклад, у відношенні з грифом «таємно» від 26 червня 1861 року виконувач обов'язків намісника в Царстві Польському М.О. Сухозанет запросив відомості про вплив на населення Південно-Західного краю діяльності товариства, яке, за його даними, організовувало збори коштів на користь «бунтівника Мерославського»¹⁹. Київський військовий, подільський і волинський генерал-губернатор І.І. Васильчиков не підтвердив цю інформацію, оскільки до його канцелярії не надходили дані щодо діяльності зазначеного товариства, водночас він наголошував, що під впливом зв'язків із польською еміграцією місцеві поляки уважно стежили «...за перебігом політичних справ у Європі. Події, останнім часом, у Італії, Австрії та інших землях поставили в напружений стан уми тутешніх поляків»²⁰. Йшлося також про виявлення польським населенням Київської, Подільської і Волинської губерній глибокого співчуття й солідарності з учасниками протестної демонстрації у Варшаві 27 лютого 1861 року, обстріляної російськими військовими. Адміністративно-каральні органи протидіяли організації у костелах панахид за загиблими учасниками патріотичної демонстрації та збору пожертв для підтримки їхніх родин.

У 1862 році начальники поліції м. Житомира й Волинської губернії посилили нагляд за політичними настроями населення, з огляду на повідомлення впроваджених у польську спільноту агентів про те, що поляки мають відряджати молодих людей «...в Італію на службу до Польських Легіонів»²¹.

10 лютого 1862 року австрійський підданий П.-Ф. Чарнецький, затриманий у м. Богуславі Київської губернії, дав покази, що займався облаштуванням винокурні й вітряка за угодою з Кнотом — уповноваженим поміщиці Сквирського повіту графині Анни Мнішек. Часто гостюючи у Кнотта у Верхівні, Чарнецький дізнався, що він мав понад 40 одиниць різної зброї, частину якої віддав «за вимогою начальства», а понад 20 одиниць приховав у себе в льосі. Водночас Чарнецький свідчив, що мешканець м. Корсуня Худосовський, за його власними зізнаннями, «...встигнув залучити на свій бік до тисячі осіб, які за першим закликком, у разі необхідності, стануть до рушниц»²².

13 лютого 1862 року в канцелярії київського, подільського й волинського генерал-губернатора розпочато справу щодо «неблагонадійності жителя м. Корсуня Худосовського». За інформацією канівської повітової поліції дворянин Ф. Худосовський листувався з діячем польського національно-визвольного руху, командувачем інтернаціонального легіону в армії Дж. Гарібальді (1860) Л. Мерославським. Худосовського звинувачували у продажу гудзиків і браслетів із зображеннями Л. Мерославського, Дж. Гарібальді, Л. Кошута та ін., а також у поширенні заборонених лотерейних білетів із Царства Польського²³. Відтак, за Худосовським встановили постійний секретний нагляд.

Під час здійсненого 8 жовтня 1862 року поліцеймейстером м. Кам'янця раптового суворого обшуку в помешканні адвоката Оминського вилучили портрети Дж. Мадзіні й Т. Костюшка²⁴.

Важливу роль у плеканні й поширенні серед поляків національно-патріотичних ідей відіграло римо-католицьке духовництво, яке ставало об'єктом прискіпливого поліцейського нагляду й репресій. Так, у 1862 році начальник радомисльської повітової поліції здійснював розслідування щодо проповідей «обурливого змісту» ксьондза Брусилівського капуцинського монастиря Таша, якого характеризували як «неблагонадійного в політичному відношенні». За результатами розслідування встановили, що ксьондз Таш у своїх проповідях апелював до прикладів Святих Мучеників за віру, закликаючи бути твердо впевненими в досягненні своєї мети і прагнути «всіма силами звільнитися з-під іга Росії»²⁵.

На контролі міністерства внутрішніх справ і III відділення перебувала справа, датована 1864–1867 рр., щодо повернення до Київської губернії і встановлення суворого нагляду поліції за корнетом Г. Різнічем. Останній служив у одному з російських гусарських полків, 1861 року вийшов у відставку та, відвідавши матір у с. Ганчиця Бердичівського повіту, вирушив до м. Риги, звідти — до Західної Європи, де приєднався до лав добровольців-гарібальдійців, а згодом мешкав у Туреччині. Утім, повернення Різніча додому не відбулося, оскільки за інформацією, наданою його братами, він помер 16 грудня 1866 року «на зворотному шляху до Росії з Америки через Лондон»²⁶.

Здійснювалися заходи щодо протидії поширенню на теренах Київського, Подільського й Волинського генерал-губернаторства джерел інформації, зокрема преси з Австро-Угорщини. Під контролем III відділення перебувала відкрита у червні 1867 року справа щодо затриманого з 24 номерами львівської “Gazeta Narodowa” австрійського підданого І. Березовського. Останній спершу свідчив, що ці номери адресувалися австрійському підданому Ф. Ястржембському (який служив рахівником у с. Сатанівці Проскурівського повіту Подільської губернії), але згодом

відмовився від своїх показів. А проте Ястржембського підозрювали в поширенні “*Gazeta Narodowa*” серед його сусідів-поляків, а також у використанні своїх закордонних поїздок задля налагодження зв’язків між поляками Подільської губернії і Галичини. 22 листопада 1867 року прокурівським повітовим судом ухвалено рішення щодо висилання Ф. Ястржембського за кордон як неблагонадійного із заборонаю в’їзду до Російської імперії²⁷.

На шпальтах москвофільської газети «Киевлянин» ширилися відверто полонофобські настрої. Зокрема в опублікованій у 138-му номері від 30 листопада 1867 року замітці «Погляд на навчальну пропаганду в південно-західному краї» зазначалося, що впродовж перших п’яти років своєї діяльності (до 1839 р.) Університет Св. Володимира «...за характером своїм, не був університетом у широкому розумінні слова, не був університетом навіть російським, але був у найтіснішому сенсі слова університетом касти — шляхетсько-крайовим»²⁸. І це пояснювалося специфікою культурного середовища, в якому виник університет, свіжими спогадами місцевого населення про Листопадове повстання 1830–1831 рр. А відповідно, починаючи з 1840-х рр. на теренах Південно-Західного краю реалізовувалися урядові заходи щодо викорінення «латино-польського напрямку» з освітнього простору. І як наслідок, учителі й наглядачі польського походження були витіснені з Київської, Подільської і Волинської губерній до Полтавської і Чернігівської губерній; викладачам і вихованцям Кременецького ліцею (1805–1831) заборонено займатися навчально-виховною діяльністю; видача полякам свідоцтв на право приватного навчання припинена²⁹.

У канцелярії київського, подільського й волинського генерал-губернатора акумулювалися зібрані III відділенням відомості щодо діяльності польської еміграції у м. Константинополі. 1869 року надходила інформація про те, що «центр дій поляків» перенесено до Галичини, а Константинополь втратив у цьому контексті своє колишнє значення³⁰.

Отже, упродовж XIX ст. процеси піднесення національних рухів у Європі, що зумовлювали масштабні трансформації міжнародних відносин, віддзеркалювалися на теренах Наддніпрянської України, і особливий інтерес становить їхній вплив на громадське життя Київської, Подільської і Волинської губерній, де традиційно вагомою була польська соціокультурна присутність. Після Листопадового повстання 1830–1831 рр. на формування полонофільських настроїв у Європі й актуалізацію польського питання в діяльності європейської дипломатії, парламентів, преси впливала польська політична еміграція. Відлуння шляхетської демократії Речі Посполитої втілювалося в польській національно-визвольній боротьбі, повстаннях проти російського самодержавства 1830–1831 рр. та 1863–

1864 рр., ролі польських емігрантів у суспільно-політичних процесах західноєвропейських і балканських країн і насамперед — у подіях «Весни народів» 1848–1849 рр. Дослідження документів канцелярії київського, подільського й волинського генерал-губернатора проливає світло на піднесення патріотичних настроїв і опору російському самодержавству місцевого польського населення на тлі активізації національно-визвольних рухів у Європі упродовж XIX ст., появи на політичній карті нових держав — Греції (1830), Бельгії (1830), Румунії (1861), завершення об'єднання Італії (1871) і створення Німецької імперії (1871), державно-правової трансформації Австрійської (з 1867 — Австро-Угорської) монархії. Йдеться передусім про вплив у 1860-х рр. на громадське життя Південно-Західного краю відомостей щодо подій Рисорджименто й пов'язаної з ними активізації діяльності польської еміграції у Європі.

¹ Варварцев М.М. Украина в российско-итальянских общественных и культурных связях (первая половина XIX в.). Киев: Наукова думка, 1986. 207 с.; Варварцев М.М. Проблемы итальянской революции на страницах «Киевского телеграфа» (вторая половина 1859 — начало 1860 г.). *Культурные и общественные связи Украины со странами Европы*. Киев: Наукова думка, 1990. С. 145–159; Варварцев М.М. «Моя вітчизна наближається до початку свого великого «Рисорджименто». Нові сторінки спадщини Лесі Українки. *Вісник Академії наук Української РСР*. 1990. № 6. С. 65–70; Варварцев М.М. Громадськість України в русі допомоги італійській визвольній справі (1860 р.). *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 1997. Вип. 6. С. 31–38; Варварцев М.М. Італійці в культурному просторі України (кінець XVIII — 20-ті рр. XIX ст.). Історико-біографічне дослідження. Словник. Київ, 2000. 324 с.; Варварцев М.М. Джузеппе Мадзіні, мадзінізм і Україна. Київ, 2005. 304 с.

² Бацак К.Ю. Італійська еміграція в Україні наприкінці XVIII — у першій третині XIX століття: витоки, формування, діяльність. Київ: Знання України, 2004. 298 с.

³ Михайленко М.Ю. Державна політика національної консолідації Королівства Італія (1861–1896 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2020. 21 с.

⁴ Достоевский Ф.М. Собрание сочинений: В 15 т. Санкт-Петербург: «Наука», 1994. Т. 13. Дневник писателя 1876 год. С. 140.

⁵ Михаил Никифорович Катков и граф Пётр Александрович Валуев в их переписке. (1863–1879 гг.). Сообщ. В. Мустафин. *Русская старина*. 1915. Август. С. 297.

⁶ К истории Польского восстания 1863 года (Депеши итальянского посла при русском дворе, маркиза Пеполи). *Исторический вестник*. 1884. Т. XVII. С. 527.

⁷ Michelet J. La Pologne martyr. Russie. Danube. Paris: E. Dentu, 1863. P. 9.

⁸ Доклад министра иностранных дел Горчакова Александру I, 3 сентября 1865 г. *Красный архив*. 1939. Т. 2 (93). С. 109.

⁹ Данилевский Н.Я. Россия и Европа. Москва: Книга, 1991. С. 53.

¹⁰ Достоевский Ф.М. Дневник писателя. 1873. Мюнхен, 2007. С. 77.

¹¹ Лондонская конвенция. Лондон, 1/13 марта 1871 г. *Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1917*. Москва: Гос. изд-во полит. литературы, 1952. С. 107–110.

- ¹² Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАК України). Ф. 442. Оп. 809. Спр. 83. Арк. 1.
- ¹³ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 810. Спр. 153. Арк. 3–3 зв.
- ¹⁴ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 810. Спр. 157. Арк. 2–2 зв.
- ¹⁵ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 810. Спр. 164. Арк. 8.
- ¹⁶ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 811. Спр. 12. Арк. 1; Суспільно-політичний рух на Україні в 1856–1862 рр. Збірник документів. Київ, 1963. Т. 1. С. 82–83.
- ¹⁷ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 811. Спр. 35. Арк. 71.
- ¹⁸ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 811. Спр. 45. Арк. 1–4 зв.
- ¹⁹ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 811. Спр. 125. Арк. 1–2.
- ²⁰ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 811. Спр. 125. Арк. 3.
- ²¹ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 812. Спр. 15. Арк. 112–112 зв.
- ²² ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 812. Спр. 38. Арк. 11.
- ²³ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 812. Спр. 34. Арк. 1–1 зв.
- ²⁴ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 812. Спр. 162. Арк. 20.
- ²⁵ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 812. Спр. 186. Арк. 5 зв.
- ²⁶ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 814. Спр. 457. Арк. 1–9.
- ²⁷ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 817. Спр. 160. Арк. 4–24.
- ²⁸ Києвлянин. 1867. 18 листопада. С. 1.
- ²⁹ Києвлянин. 1867. 21 листопада. С. 1.
- ³⁰ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 819. Спр. 101. Арк. 2–2 зв.

REFERENCES

1. Batsak, K.Yu. (2004). *Italijs'ka emihratsiia v Ukraini naprykintsi XVIII — u pershij tretyni XIX stolittia: vytoky, formuvannia, diial'nist'.* Kyiv [in Ukrainian].
2. Danilevskij, N.Ja. (1991). *Rossija i Evropa.* Moskva [in Russian].
3. Doklad ministra inostrannyh del Gorchakova Aleksandru I, 3 sentjabrja 1865 g. (1939). *Krasnyj arhiv*, 2(93), 107–118 [in Russian].
4. Dostoevskij, F.M. (2007). *Dnevnik pisatelja. 1873.* Mjunhen [in Russian].
5. Dostoevskij, F.M. (1994). *Sobranie sochinenij* (Vols. 1–15; Vol.13). Sankt-Peterburg [in Russian].
6. K istorii Pol'skogo vosstaniia 1863 goda (Depeshi ital'janskogo posla pri russkom dvore, markiza Pepoli). (1884). *Istoricheskij vestnik*, 27, 512–550 [in Russian].
7. Michelet, J. *La Pologne martyr. Russie. Danube.* Paris, 1863 [in French].
8. Mihail Nikiforovich Katkov i graf Pjotr Aleksandrovich Valuev v ih perepiske. (1863–1879 gg.). (1915). *Russkaja starina*, 8, 279–300 [in Russian].
9. Mykhajlenko, M.Yu. (2020). Derzhavna polityka natsional'noi konsolidatsii Korolivstva Italiia (1861–1896 rr.). *Extended abstract of PhD thesis.* Kyiv [in Ukrainian].
10. *Sbornik dogovorov Rossii s drugimi gosudarstvami. 1856–1917.* (1952). Moskva [in Russian].
11. *Suspil'no-politychnyj rukh na Ukraini v 1856–1862 rr.* (1863). (Vol. 1). Kyiv [in Ukrainian].
12. Varvartsev, M.M. (2005). *Dzhuzeppe Madzini, madzinizm i Ukraina.* Kyiv [in Ukrainian].
13. Varvartsev, M.M. (1997). Hromads'kist' Ukrainy v rusi dopomohy italijs'kij vyzvol'nij spravi (1860 r.). *Mižnarodni zv'ázki Ukraïni: naukovì pošuki ì znahidki — the International relations of Ukraine: scientific searches and findings*, 6, 31–38 [in Ukrainian].

14. Varvartsev, M.M. (2000). *Italijtsi v kul'turnomu prostori Ukrainy (kinets' XVIII — 20-ti rr. XIX st.). Istoryko-biohrafichne doslidzhennia. Slovnyk*. Kyiv [in Ukrainian].

15. Varvartsev, M.M. (1990). Moia vitchyzna nablyzhaet'sia do pochatku svoho velykoho Risordzhymento. Novi storinky spadschyny Lesi Ukrainky. *Visnyk Akademii nauk Ukrains'koi RSR*, 6, 65–70 [in Ukrainian].

16. Varvarcev, M.M. (1990). Problemy ital'janskoj revoljucii na stranicah Kievskogo telegrafa (vtoraja polovina 1859 — nachalo 1860 g.). *Kul'turnye i obshhestvennye svyazi Ukrainy so stranami Evropy*. Kyiv [in Russian].

17. Varvarcev, M.M. (1986). *Ukraina v rossijsko-ital'janskih obshhestvennyh i kul'turnyh svyazjah (pervaja polovina XIX v.)*. Kyiv [in Russian].

Received: 28.03.2024. Approved: 27.06.2024. Published: 28.10.2024.